

УДК 811.111'255.4(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-208-5>

МЕТОДОЛОГІЯ ДИСКУРС-АНАЛІЗУ У ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ ДІАХРОННОЇ МНОЖИННОСТІ УКРАЇНСЬКИХ РЕТРАНСЛЯЦІЙ ТРАГЕДІЙ В. ШЕКСПІРА

THE METHODOLOGY OF DISCOURSE ANALYSIS IN THE STUDY OF THE MULTICULTURAL SPACE OF THE DIACHRONIC PLURALITY OF UKRAINIAN RETRANSLATIONS OF SHAKESPEARE'S TRAGEDIES

Бойко Я. В.,

orcid.org/0000-0002-0074-5665

Researcher ID: ABE-3016-2021

Scopus-Author ID: 57214227984

*доктор філологічних наук, доцент, доцент кафедри філології та перекладу,
Київський національний університет технологій та дизайну*

У запропонованій розвідці обґрунтовано специфіку застосування власної методології дискурс-аналізу у дослідженні полікультурного простору діахронної множинності українських ретрансляцій XIX–XXI ст. трагедій В. Шекспіра, яка відрізняється від методологічних засад аналізу макро- і мікроструктури дискурсу, запропонованих Т. А. ван Дейком. Методологія дискурс-аналізу передбачає застосування методів лінгвокультурології та літературознавства. Лінгвокультурологічний аналіз діахронних українських ретрансляцій творів В. Шекспіра передбачає застосування культурно-історичного методу для розгляду культурних явищ часів В. Шекспіра та перекладачів його творчості в контексті відповідних історичних епох і зіставно-лінгвокультурологічного методу для дослідження, яким чином у ретрансляціях віддзеркалюються різні історичні умови, що мали вплив на індивідуальність автора та перекладачів. Літературознавчий аналіз залучає методи історичного літературознавства та компаративістики: біографічний, герменевтичний, інтерпретаційно-текстовий, компаративний. Застосування біографічного методу уможливило розгляд життєвого та творчого шляху В. Шекспіра та перекладачів його творчості, що дозволило проаналізувати особливості світогляду автора та перекладачів як неповторних творчих особистостей. Герменевтичний і інтерпретаційно-текстовий методи застосовано для інтерпретації творів В. Шекспіра та їх українських ретрансляцій із метою визначення індивідуального стилю автора та перекладачів як фактору множинності інтерпретацій часово віддалених першотворів. Компаративний метод прослідковує історичну еволюцію художніх форм і культурних контекстів, в яких створено першотвори та їх українські ретрансляції.

Ключові слова: дискурс, дискурс-аналіз, методи лінгвокультурології, методи історії літератури, методи компаративістики.

The proposed investigation substantiates the specifics of the application of the own methodology of discourse analysis in the study of the multicultural space of the diachronic plurality of Ukrainian retranslations of W. Shakespeare's tragedies in the 19th–21st centuries, which differs from the methodological principles of the analysis of the macro- and microstructure of the discourse, proposed by T. A. van Dijk. The methodology of discourse analysis involves the use of methods of linguistic and cultural studies and literary studies. Linguistic-cultural analysis of diachronic Ukrainian retranslations of W. Shakespeare's works involves the use of a cultural-historical method for examining cultural phenomena of W. Shakespeare's time and the translators of his works in the context of relevant historical eras, and a comparative-linguistic-cultural method for studying how retranslations reflect different historical conditions, which had an impact on the author's and translators' individualities. Literary analysis involves the methods of historical literary studies and comparative studies, such as: biographical, hermeneutic, interpretive-textual, and comparative. The application of the biographical method made it possible to examine the life and creative path of W. Shakespeare and the translators of his works, which allowed analyzing the peculiarities of the worldview of the author and translators as unique creative personalities. Hermeneutic and interpretive-textual methods are used to interpret the works of W. Shakespeare and their Ukrainian retranslations with the aim of determining the individual style of the author and translators as a factor in the plurality of interpretations of

chronologically distant original works. The comparative method traces the historical evolution of artistic forms and cultural contexts in which original works and their Ukrainian retranslations were created.

Key words: discourse, discourse analysis, methods of linguistic and cultural studies, methods of literary history, methods of comparative studies.

Актуальність проблеми. Основою інтерпретації художнього твору, особливо віддаленого у часі, є розуміння його естетичної цінності та національно-культурної специфіки, що стає можливим лише за умови знання задуму автора, його оцінної позиції, моральних, політичних, естетичних та етичних настанов, фактів його біографії, а також емоційних, оцінних, етичних та естетичних настанов реципієнта, які він (реципієнт) використовує з метою інтерпретації тексту. Дослідження різночасових перекладів одного й того ж часово віддаленого першотвору, які постають результатом множинних інтерпретацій перекладачами як творчими особистостями, є *актуальною проблемою* для когнітивної транслятології, яка вивчає не лише результат перекладу, а і передумови, які визначають підхід перекладача до відтворення тексту оригіналу саме тим чи іншим способом. Розв'язання цієї проблеми на прикладі дискурсу діахронної множинності українських ретрансляцій трагедій В. Шекспіра як часово віддалених першотворів потребує звернення до методологічних напрацювань у галузі дискурсології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З того часу як у 1952 р. Зелліг Гарріс уперше застосував термін «дискурс» у своїй праці “Discourse Analysis” [13], поняття дискурсу має широкий спектр наукового вжитку, що зумовлює певну мультидисциплінарність його дефініцій, які відображають різні підходи до вивчення дискурсу: психологічний, соціологічний, логічний, когнітивний, лінгвокультурологічний, семіотичний, лінгвістичний. У лінгвістиці також дискурс є одним із найбільш багатозначних і нечітких термінів, у тлумаченні якого існують різні підходи, серед яких: *формальний* (структурно-орієнтований) підхід, зорієнтований на суто лінгвальні характеристики дискурсу як структури, яка є вище рівня речення – «ко-текст» [14]; *функціональний* підхід, за яким сутність дискурсу виражається формулою «текст плюс ситуація» [1]; *діяльнісний* підхід, за яким дискурс розуміється як «мисленнєво-комунікативна діяльність, яка протікає у соціокультурному контексті, є сукупністю процесу і результату» [5].

Вивчення дискурсу, як і будь-якого складного наукового поняття, базується на методологічних засадах, сформованих в ученні про дискурс, що відоме під назвами «теорія дискурсу», «аналіз дискурсу», «дискурс-аналіз».

Що стосується *методології дискурс-аналізу*, слід зазначити, що з 60-х років минулого століття, коли розпочались дослідження дискурсу як окремої галузі наукового знання, сформувались різні школи дискурс-аналізу (французька, німецька лінгвістична, голландська когнітивно-прагматична, Бірмінгемська, соціолінгвістична), виокремились різновиди дискурс-аналізу зумовлені різними дослідницькими об'єктами: критичний дискурс-аналіз, об'єктом аналізу якого є політичний дискурс, ідеологія, реклама та медіа; конверсаційний дискурс-аналіз, об'єктом аналізу якого є не комунікація як така, а зв'язок між розмовою і соціальним контекстом. З огляду на різні об'єкти аналізу, методологія дискурс-аналізу діахронної множинності різночасових українських ретрансляцій трагедій В. Шекспіра як часово віддалених першотворів, яка передбачає здійснення дослідження не тільки на рівні речення і тексту, а й на рівні екстралінгвальної ситуації, не може використовувати класичні методи критичного або конверсаційного дискурс-аналізу.

Метою цієї статті є обґрунтування специфіки застосування методології дискурс-аналізу у дослідженні полікультурного простору діахронної множинності українських ретрансляцій трагедій В. Шекспіра.

Виклад основного матеріалу. З огляду на те, що проблеми визначення самого поняття «дискурс», а також методологія дискурс-аналізу ще розробляються та деталізуються, пропонуємо власну методологію дискурс-аналізу у дослідженні полікультурного простору діахронної множинності українських ретрансляцій трагедій В. Шекспіра.

Виходячи з *когнітивно-комунікативного* розуміння дискурсу [5], за яким дискурс – це «мисленнєво-комунікативна діяльність, яка протікає у соціокультурному контексті, є сукупністю процесу і результату» [5, с. 26], розглядаємо *дискурс* часово віддаленого першотвору та різночасових українських ретрансляцій як складне комунікативне явище, яке включає, крім текстів оригіналу та ретрансляцій, ще й екстралінгвальні контексти – соціально-історичні, політико-ідеологічні, культурно-естетичні, у яких відбувається міжкультурна взаємодія комунікантів – автора і перекладачів, а також знання дослідника-інтерпретатора про особистості комунікантів, необхідні для розуміння процесу і результату міжкультурної комунікації, яким постає художній переклад.

Дискурс-аналіз вивчає мову в контексті суспільства, історії, культури, політики та інших сфер, у яких вербальні засоби допомагають реалізувати певні цілі [7, с. 240]. Саме з огляду на те, що дискурс становить «актуалізовану в мовленнєвому контексті низку текстів, об'єднаних загальною ситуативною темою та зумовлених екстралінгвальними факторами, що містять конкретні умови перебігу комунікації (хронос, топос), характеристики комунікативного каналу, соціальні риси учасників спілкування, невербальні засоби тощо» [11, с. 113], а дискурс-аналіз застосовують із метою виявлення соціального, психічного, культурного контексту мовлення, дискурс-аналіз є міждисциплінарним дослідженням, і методика дискурс-аналізу передбачає застосовування методів суміжних дисциплін, таких як, зокрема, лінгвокультурологія, літературознавство та власне лінгвістика.

Методологічне підґрунтя дискурс-аналізу, яке спирається на теорію макро- і мікроструктури дискурсу, запропоновану Т. А. ван Дейком [12], отримує інше значення в межах нашого дослідження. Якщо *мікроструктура* дискурсу розуміється, слідом за Т. А. ван Дейком, як його лінгвальна складова, тобто це – особливості мови першотворів і ретрансляцій як знакових систем в історичній перспективі та специфіка ідіостилів автора і перекладачів як творчих особистостей, то розуміння *макроструктури* дискурсу є іншим. Т. ван Дейк тлумачить макроструктуру дискурсу як його тематичну, топікальну мережу, а в нашому розумінні це – широкий екстралінгвальний контекст, в якому створено часово віддалені першотвори та різночасові українські ретрансляції, зокрема соціально-історична ситуація і літературний стиль епохи, що впливають на формування особистості перекладачів та їхні ідіостили.

Цілком зрозуміло, що таке розуміння дискурсу та його макроструктури виключає застосування класичних методів критичного або конверсаційного дискурс-аналізу, а вимагає методологічного апарату суміжних наук, зокрема лінгвокультурології та літературознавства, що уможливило б детальний розгляд культурно-історичних та індивідуально-авторських умов, у яких було створено часово віддалений оригінал і різночасові українські ретрансляції.

Методологічний апарат *лінгвокультурології*, яка зосереджується на дослідженні мови і культури, розкритті взаємозв'язків між мовними явищами та культурним контекстом, а також вивченні впливу культурних чинників на формування і функціонування мови, представлено культурно-історичним і зіставно-лінгвокультурологічним методами.

Культурно-історичний метод має свої корені в 30-х рр. XIX ст. і використовується в різних галузях гуманітарних наук для більш глибокого розуміння культурних явищ у їхньому історичному та соціокультурному контексті. Культурно-історичний метод надає можливість розглядати культурні явища в контексті конкретного історичного періоду, вивчати взаємозв'язок культури з історією народу, дозволяє враховувати соціальні аспекти культурних явищ, вказує на важливість аналізу конкретних умов та факторів при вивченні культурних явищ. Цей метод дозволяє використовувати різноманітні підходи, такі як аналіз текстів, документів, мистецтва, та інші джерела для вивчення культурних аспектів.

Творчість В. Шекспіра – це сукупність завершених літературних творів, заглиблених у реалії певної епохи, як і різночасові переклади, що втілюють культурні течії тих епох, коли ці переклади створено. Доцільність використання цього методу в дослідженні зумовлена сприй-

няттям творчості В. Шекспіра в оригіналі та українських ретрансляціях крізь призму національної культури не лише як явища англійського та українського суспільства, а й у контексті літературно-мистецьких течій та культурних надбань відповідних спільнот. Застосування культурно-історичного методу передбачає вивчення соціально-історичного і культурного контексту, в якому створено тексти оригіналу та ретрансляцій. Саме вивчення культурного контексту уможливорює розуміння світогляду автора і перекладача, втілених у створених ними текстах, оскільки культурний контекст епохи, в яку створюються оригінал та його ретрансляції, здійснює значний вплив як на інтерпретацію ситуації, яку змальовано автором або перекладачем, так і на мовне оформлення всього художнього твору.

Зіставно-лінгвокультурологічний метод, націлений на виявлення специфіки репрезентації та інтерпретації втілення культури різних етносів в мові й мовленні на тлі зіставлення з іншими культурами й мовами для встановлення спільних і відмінних рис цих лінгвокультур у синхронії [9, с. 278], постає ефективним у процесі лінгвокультурологічного аналізу творчого потенціалу цільової культури.

Застосування методів лінгвокультурології уможливорює дослідження культурно-естетичного середовища відповідних історичних епох, яке мало вплив на індивідуальність автора та перекладачів. З одного боку, елизаветинська епоха XVI–XVII ст. в історії Великої Британії із властивими їй соціальним розшаруванням і жорстко регламентованою ієрархією у суспільстві, з іншого, – три різні історичні періоди у розвитку українського суспільства: **друга половина XIX ст.** (час зародження та поширення українського національно-культурного відродження), **XX століття** (Перша світова війна, Лютнева і Жовтнева революції, боротьба за українську державність 1917–1920 рр., створення СРСР, Друга світова війна, криза соціалізму і розпад радянської системи, отримання Україною незалежності, роздержавлення власності, прихід «дикого» капіталізму з несправедливим розподілом багатства), **початок XXI ст.** (духовне відродження як передумова економічного, соціального, державного відродження [3, с. 15]).

Лінгвокультурологічне дослідження творчого потенціалу цільової культури, таким чином, вимагає опису і зіставного вивчення культурно-історичних умов, у яких були створені оригінальні твори та їх ретрансляції, а також розкриття соціально-культурних особливостей формування творчої особистості перекладача.

З огляду на те, що об'єктом дослідження постають діахронні множинні переклади часово віддаленого першотвору, доцільним убачається застосування методологічного апарату **літературознавства**, що належить до однієї з найдавніших сфер наукового осмислення і пізнання культурного світу, тобто тих феноменів, які постали внаслідок творчої діяльності людини [2, с. 7], зокрема двох його складників – **історії літератури** і **компаративістики**.

Історія літератури зосереджується на дослідженні особливостей літератури минулих років, десятиліть, століть, тисячоліть; специфіки національного історико-літературного процесу, літературних епох або епохи, творчості письменників або письменника на фоні розвитку країни; на художньо-історичному дослідженні творів, їх тем, проблем, ідей, їх жанрів, родів, видів, їх образів, наративів тощо [10, с. 28]. **Компаративістика** (порівняльне літературознавство) вивчає історичну еволюцію художніх форм і культурний контекст окремих літературно-мистецьких явищ.

Актуальними методами літературознавства постають біографічний, герменевтичний, інтерпретаційно-текстовий і компаративний методи для визначення особливостей літературних стилів епохи часово віддаленого першотвору і ретрансляцій, що впливають на ідіостиль перекладача і, відповідно, на множинність перекладу.

Біографічний метод полягає в ретельному вивченні біографії письменника (походження, звичок, «моральної фізіології», душевних станів, навіть домашньої обстановки, дрібниць повсякденного побуту), що може бути ключем до прочитання його творів. Джерелом таких відомостей про письменника є його листи, мемуари, автобіографія, спогади сучасників, варіанти літературних текстів тощо [2, с. 42].

Герменевтичний метод розглядається як один із найголовніших серед розмаїття підходів до вивчення художнього тексту, оскільки він передбачає розкриття смислів тексту, а отже, й розуміння тексту як структури, яка має певне значення, тобто як смислову єдність, наділену генеративною функцією смислотворення [8, с. 142], Герменевтична інтерпретація складається із трьох аспектів: 1) розуміння самого твору; 2) експліцитного вираження цього розуміння понятійно-логічними засобами; 3) застосування цього розуміння у власному досвіді. Саме герменевтичний метод постає ключем до рецептивного аналізу літературних явищ і літературних епох з урахуванням складної взаємодії автора, твору та читача, як фактору множинності інтерпретацій часово віддаленого першотвору.

Інтерпретаційно-текстовий метод базується на процедурі інтерпретації – дослідницької діяльності, пов'язаної з тлумаченням змістової, смислової сторони літературного твору на різних його структурних рівнях [4, с. 409], що передбачає низку етапів: 1) визначення різновиду тексту (стиль, мова, жанр, належність до функціональних типів мовлення (розповідь, опис, міркування); 2) декодування тексту як повідомлення, розкриття змісту в загальному вигляді, стиснення його до двох-трьох речень; 3) детальний аналіз значень слів і словосполучень, отриманих у мікро- і макроконтексті; 4) аналіз стилістичних прийомів у зіставленні з нейтральними засобами мовного вираження; 5) встановлення призначення стилістично маркованих фрагментів висловлювання, їхньої ролі у вираженні суб'єктивно-оцінного ставлення автора до зображуваного; 6) підсумки й узагальнення отриманих результатів.

Компаративний метод, який виник унаслідок закономірного розвитку теоретико-літературного мислення другої половини XIX ст., має на меті пізнавальне осягнення своєї, чужої й загальної літературної дійсності як динамічної, внутрішньо диференційованої і змінної в своєму змісті [6, с. 518]. Застосування компаративного методу уможливорює дослідження «участі стилістично, мовно, культурно й етнічно різних літератур – через їхні зв'язки, взаємовпливи й колективні конфігурації – у формуванні світової літератури, та, з іншого боку, участі світової і регіональної літератур у формуванні окремих літератур, у тому числі передусім національних літератур» [6, с. 518].

Доцільність застосування методів літературознавства зумовлена тим, що варіативність діахронної множинності різночасових українських ретрансляцій трагедій В. Шекспіра зумовлюється літературними стилями відповідних епох як складниками духовної культури, до якої тяжіє перекладач, та його індивідуальним стилем [3, с. 17]. У другій половині XIX ст. твори В. Шекспіра перекладались в Україні у руслі *романтизму* (П. Куліш, О.-Ю. Федькович і М. Старицький) в умовах русифікації вищих верств українського суспільства і *реалізму*, представники якого (М. Кропивницький і П. Мирний) стверджували, що наслідування народної мови є запорукою «правильної» національної літератури. Для перекладів В. Шекспіра в Україні часів XX ст. характерними є *неокласицизм* (Ю. Клен, М. Рудницький, М. Рильський, Б. Тен, І. Стешенко, В. Мисик, Г. Кочур), футуризм (В. Вер і Ю. Корецький), *необароко* (Т. Осьмачка, А. Гозенпуд, Л. Гребінка і М. Лукаш) та *модернізм* (В. Барка і Д. Павличко). Основною мистецькою течією в Україні кінця XX – початку XXI ст. постає *постмодернізм* (О. Грязнов і Ю. Андрухович), у якому розмиваються кордони між високим і масовим мистецтвом.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, дискурс-аналіз – це методи і процедури аналізу, спрямовані на вивчення мови в контексті суспільства, історії, культури, політики та інших сфер, у яких вербальні засоби допомагають реалізувати певні цілі. Дискурс-аналіз застосовується з метою виявлення соціального, психічного, культурного контексту мовлення. Методика дискурс-аналізу передбачає застосування методології лінгвокультурології та літературознавства для дослідження макроструктури дискурсу часово віддалених першотворів В. Шекспіра та їх українських ретрансляцій XIX–XXI ст.

У ході використання методів лінгвокультурологічного аналізу діахронних ретрансляцій творів В. Шекспіра основна увага концентрується на питаннях репрезентації англійської культури

елизаветинської епохи у першотворах та української культури кінця XIX – початку XXI ст. в їх українських ретрансляціях, що визначалося шляхом застосування культурно-історичного та зіставно-лінгвокультурологічного методів. У той час як культурно-історичний метод уможливив розгляд культурних явищ часів В. Шекспіра та перекладачів його творчості в контексті відповідних історичних епох, застосування зіставно-лінгвокультурологічного методу дозволило дослідити, яким чином у ретрансляціях віддзеркалюються різні історичні умови, що мали вплив на індивідуальність автора та перекладачів.

У ході застосування методів літературознавства у зіставленні літературно-стильових параметрів творів В. Шекспіра та його українських ретрансляцій основна увага концентрується на вивченні специфіки відображення світоглядних позицій автора першотвору та авторів його українських ретрансляцій, а також залежності літературного стилю першотвору та його ретрансляцій від сучасних їм літературно-художніх течій, для чого використовувалися методи літературознавства: біографічний, компаративний, герменевтичний та інтерпретаційно-текстовий. Застосування біографічного методу уможливило розгляд життєвого та творчого шляху В. Шекспіра та перекладачів його творчості, що дозволило проаналізувати особливості світогляду автора та перекладачів як неповторних творчих особистостей. Компаративний метод застосовано з метою прослідкувати історичну еволюцію художніх форм і культурних контекстів, в яких створено першотвори та їх українські ретрансляції. Герменевтичний метод і метод інтерпретаційно-текстового аналізу застосовано для інтерпретації творів В. Шекспіра та їх українських ретрансляцій із метою визначення індивідуального стилю автора та перекладачів як фактору множинності інтерпретацій під час подолання інформаційної ентропії часово віддалених першотворів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики. Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 281 с.
2. Білоус П. В. Вступ до літературознавства. Київ: ВЦ «Академія», 2011. 336 с.
3. Бойко Я. В. Когнітивно-дискурсивна модель діахронної множинності перекладів часово віддаленого першотвору (на матеріалі українських ретрансляцій трагедій В. Шекспіра XIX–XXI століть): реф. дис. д-ра філол. наук: 10.02.16. Харків, 2023. 38 с.
4. Воронкова Н. Інтерпретація та лінгвістичний аналіз художнього тексту. *Наукові записки КДПУ*. Серія: Філологічні науки (Мовознавство). 2015. № 138. С. 409–411.
5. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен / за ред. І. С. Шевченко. Харків: Константа, 2005. 356 с.
6. Касперський Е. Про теорію компаративістики. *Література. Теорія. Методологія*. Упоряд. і наук. ред. Д. Уліцької, пер. з польської С. Яковенка. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 518–540.
7. Ковальчук О. Підходи до визначення дискурсивного аналізу. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Серія: Мовознавство. Літературознавство. 2020. № 30, Т. 2. С. 239–243.
8. Лелеко В. В. Застосування герменевтичного підходу до вивчення тексту. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2011. № 10. С. 142–145.
9. Мізін К. І. Місце зіставної лінгвокультурології серед інших лінгвістичних і нелінгвістичних дисциплін. *Теоретична і дидактична філологія*. 2015. № 20. С. 276–287.
10. Удалов В. Л. Складові літературознавства у просторі цілісно-системного дослідження. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. Серія: Філологічні науки. 2011. № 2 (2). С. 25–33.
11. Шарманова Н. До питання про дискурс-аналіз кліше наукового тексту. *Філологічний часопис*. 2020. № 2 (16). С. 111–119.
12. Dijk T. A. van The Study of Discourse. *Discourse As Structure and Process*. London: Sage Publications, 1997. P. 1–35.
13. Harris Z. Discourse Analysis. *Language*. 1952. Vol. 28, No. 1. P. 1–30.
14. Stubbs M. Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language. Oxford : Blackwell, 1983. 272 p.